

درس هشتم

اسلام در ایران؛ زمینه‌های تکوین تمدن ایرانی اسلامی

۱- روابط اعراب و ساسانیان قبل از ظهور اسلام را توضیح دهید؟

در عصر باستان، قبایل بیابانگرد عرب که در مجاورت مرزهای جنوب و جنوب غربی فلات ایران می‌زیستند، مکرر به شهرها و آبادی‌های مرزی میهن ما هجوم می‌آوردند و پس از غارت آنها به درون بیابان‌های شبه جزیره عربستان عقب‌نشینی می‌کردند. به همین دلیل، حکومت ساسانیان، علاوه بر زنجیره ای از پادگان شهرها که در مرزهای جنوب غربی قلمرو خود ایجاد کرده بود، دولت دست‌نشانده ای از طایفه عرب آل مُنذر (لُخَمیان) در حیره بر سر کار آورد که سدّ محکمی در برابر یورش اعراب بدوی و کوشش‌های رومیان برای نفوذ به سرحدات ایران باشد. در جنوب، غیر از بحرین و عمان که جزو سرزمین اصلی ایران بودند و مرزبانان ایرانی بر آنجا حکومت می‌کردند، یمن نیز از زمان پادشاهی خسرو انوشیروان به تصرف ساسانیان درآمد.

۲- اوضاع ایران در آستانه حمله اعراب را شرح دهید؟

همزمان با ظهور اسلام، ایران در وضعیت سیاسی و اجتماعی نامساعدی به سر می‌برد. حکومت ۴۰۰ ساله ساسانی را جنگ‌های طولانی و پرخرج با روم در غرب و نبردهای پی‌در پی با اقوام بیابانگرد در مرزهای شرقی، از یک سو و اختلاف و نزاع بزرگان و اشراف دچار فرسودگی و ضعف کرده بود. به گونه‌ای که پس از خسرو پرویز در مدت کوتاهی بیش از ده تن به تخت شاهی نشستند. اوضاع اجتماعی نیز به دلیل جدایی و بیگانگی طبقات جامعه ایران از یکدیگر، اختلافات مذهبی و سرکوب شدید مخالفان دین رسمی، تنگ‌نظری موبدان و دخالت آنها در همه شئون کشور پریشان بود.

علاوه بر آن، بروز بیماری مرگبار طاعون و طغیان شدید رودهای دجله و فرات که بندها و سدها را شکست و خسارت فراوانی به زمین‌های حاصلخیز آسورستان (بین النهرین / سواد / عراق) زد، ضربه سنگینی به اقتصاد ساسانیان وارد آورد. حادثه تأثیرگذار دیگری که در این اوضاع و احوال اتفاق افتاد، از میان برداشتن دولت آل‌منذر توسط خسرو پرویز بود.

۳- چرا از میان برداشتن دولت آل‌منذر توسط خسرو پرویز ابهت و عظمت قدرت ساسانیان نزد اعراب را فروریخت؟

اندکی پس از این ماجرا، دسته‌ای از سپاهیان ساسانی از قبیله‌های عرب که به مرزهای ایران حمله کرده بودند، شکست خورد. این واقعه، اُبّهت و عظمت قدرت ساسانیان را نزد اعراب فرو ریخت و باعث تشویق و تحریک بیشتر آنان برای هجوم به کاروان‌ها و آبادی‌های مرزی ایران شد.

۴- عکس‌العمل خسرو پرویز در مقابل دعوت پیامبر چه بود؟

مطابق برخی روایت‌ها، خسرو پرویز از جمله فرمانروایان بزرگی بود که در سال هفتم هجری توسط حضرت محمد به اسلام دعوت شد؛ اما او دعوت پیامبر را نپذیرفت و به باذان، حاکم ایرانی یمن امر کرد که به حجاز رود و آن حضرت را دستگیر و روانه تیسفون کند.

۵- درگیری ساسانیان و اعراب در زمان ابوبکر را توضیح دهید؟

در شرایطی که دربار ساسانی دچار اختلاف و آشفتگی بود، اعراب مسلمان در اواخر دوران خلافت ابوبکر به منطقه سواد حمله کردند و تعدادی از آبادی‌ها و شهرهای آن منطقه را به جنگ و یا صلح گشودند.

۶- سپاه ایران در کدام جنگ اعراب مسلمان را شکست دادند؟

سپاه ایران با شکست اعراب مسلمان در جنگ جسر یا پل (۱۳ ق) بیشتر متصرفات آنان را پس گرفت.

۷- اعراب در زمان عرب نخست در کدام جنگ ساسانیان را شکست دادند و موفق به تصرف چه مناطقی شدند؟

اعراب مسلمان نخست در قادسیه به سختی سپاه ایران را به سختی شکست دادند (۱۴ ق) و تیسفون پایتخت پراوازه ساسانیان را پس از مدتی محاصره تسخیر کردند (۱۶ ق).

۸- عوامل شکست ساسانیان در قادسیه را بیان نمایید؟

می‌توان به اختلاف‌های داخلی ایرانیان و ناامیدی رستم فرخزاد، فرمانده سپاه ساسانی از پیروزی، همکاری دهقانان و برخی قبیله‌های عرب ساکن سواد با مسلمانان اشاره کرد. ضمن آنکه خبر پیروزی خیره‌کننده اعراب مسلمان بر رومیان در شام، موجب تقویت روحیه و انگیزه جنگاوران عرب در قادسیه شد.

۹- پیروزی اعراب مسلمان در کدام جنگ سرنوشت حکومت ساسانی را قطعی کرد؟

پیروزی اعراب مسلمان در جنگ نهاوند سرنوشت حکومت ساسانی را قطعی کرد (۲۱ ق). فاتحان این پیروزی را فتح الفتوح نامیدند.

۱۰- ساکنان کدام شهرها در مقابل حمله اعراب ایستادگی کردند؟

ساکنان برخی شهرها و مناطق ایران مانند همدان، ری، فارس و به خصوص شهر استخر که خاستگاه خاندان ساسانی بود، بارها بر اعراب شوریدند، اما از آن جایی که میان این شورش ها هماهنگی وجود نداشت، اعراب آنها را سرکوب کردند و در جریان آن تعداد قابل توجهی از مردم تلف شدند.

۱۱- ایران در عصر خلفای نخستین چگونه اداره می شد؟

پس از آنکه شهر و ولایتی توسط اعراب مسلمان فتح می شد، به فرمان خلیفه، فردی از میان فرماندهان سپاه، سران قبیله ها و یا صحابه به حکومت آنجا منصوب می شد. از آنجایی که اعراب تجربه چندانی در کشورداری نداشتند، اداره امور دیوانی همچون گذشته در اختیار ایرانیان باقی ماند. محاسبه و دریافت مالیات ها همچنان توسط دبیران و دهقانان ایرانی انجام می گرفت. دفترهای دیوانی مثل گذشته به خط و زبان پهلوی نوشته می شد و سکه های ضرب شده توسط ساسانیان همچنان در گردش بود. به طور کلی، اعراب مسلمان تا زمانی که نافرمانی صورت نمی گرفت و قراردادهای صلح نقض نمی شد، دخالتی در اداره امور داخلی شهرها و روستاها دخالتی نمی کردند.

۱۲- ایران در عصر خلفای اموی چگونه اداره می شد؟

در زمان حکومت بنی امیه، مناطق مختلف ایران تحت فرمان و نظارت والی عراق اداره می شد؛ البته در مواقعی نیز خلفای اموی در عزل و نصب حاکمان مناطق مهمی مانند خراسان و آذربایجان به طور مستقیم دخالت می کردند. در آن دوره، حکومت شهرها و مناطق مختلف دنیای اسلامی از جمله ایران در انحصار کامل اشرافیت اموی و سران قبیله های عرب متحد آنان قرار داشت.

۱۳- معروفترین والیان اموی که بر ایران حکومت کردند را نام ببرید؟

زیادبن ابیه، پسرش عبیدالله، حجاج بن یوسف ثقفی و یوسف بن عمر از جمله معروفترین والیان اموی

۱۴- در زمان کدام والی اموی خط و زبان دفترهای دیوان از پهلوی به عربی برگردانده شد؟

در زمان حجاج بن یوسف سفی

۱۵- هدف مهاجرت قبیله های عرب به ایران در قرن اول چه بود؟

این مهاجرت ها از دوران فتوحات و به هدف تحکیم سلطه مسلمانان بر ایران شروع شد، اما در دوره امویان شدت یافت.

۱۶- نخستین همکاری میان ایرانیان با مهاجران عرب در چه زمینه هایی بود؟

نخست در زمینه تجارت و کشاورزی و سپس در زمینه های سیاسی و اجتماعی به وجود آمد و کم کم مهاجران جذب فرهنگ ایرانی شدند.

۱۷- وضعیت ایران در عصر خلافت عباسیان را توضیح دهید؟

با روی کار آمدن خاندان بنی عباس و انتقال مرکز خلافت از دمشق به بغداد در سرزمین های ایرانی، شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی به نفع ایرانیان تغییر محسوسی یافت. در حکومت عباسیان، برخی از سیاستمداران و دیوانسالاران ایرانی به مناصب سیاسی و نظامی مهمی مانند وزارت، فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و مناطق دسترسی پیدا کردند و اقداماتی را به سود مردم ایران انجام دادند. برای مثال، خاندان برمکیان در زمان هارون و خاندان سهل در زمان مأمون از نفوذ و قدرت خود برای ترقی جایگاه ایران و ایرانیان در دستگاه خلافت استفاده کردند. طاهربن حسین، مؤسس نخستین سلسله ایرانی در دوران اسلامی یعنی طاهریان، دست پرورده خاندان سهل بود. با این حال تداوم سلطه اعراب بر ایران و برخی اقدام های عباسیان، زمینه ناخشنودی و مخالفت ایرانیان را با خلافت عباسی فراهم آورد.

۱۸- علل عکس العمل و مبارزه ی ایرانیان در مقابل امویان چه بود؟

خلافت اموی در حقیقت یک دولت عرب گرا بود و نسبت به غیرعربان، خشونت و نفرت خاصی نشان می داد و به تحقیر آنان می پرداخت. ایرانیان به خصوص مسلمانان ایرانی که موالی خوانده می شدند، در برابر حکومت ظالمانه امویان و رفتار تحقیرآمیز و قوم گرایانه آنان، در دو بُعد سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی عکس العمل نشان دادند و مبارزه کردند.

۱۹- ابعاد سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی عکس العمل ایرانیان در برابر امویان را توضیح دهید؟

۱- جنبش های سیاسی - نظامی

ایرانیان که از بیدادگری امویان نسبت به خود و اهل بیت رسول خدا به ستوه آمده بودند، از هر فرصتی برای مبارزه با خلافت بنی‌امیه و پیوستن به قیام‌های ضد اموی استفاده کردند.

۲- جنبش اجتماعی - فرهنگی

در بُعد اجتماعی و فرهنگی، گروهی از اندیشمندان، شاعران و نویسندگان ایرانی با سیاست تعصب و تفاخرطلبی قومی و قبیله‌ای امویان به مخالفت برخاستند و با استناد به آیات قرآن و روایات پیامبر، تمامی اقوام را مساوی دانستند. البته شماری از آنان در این کار به افراط کشیده شدند و از طریق مقایسه زندگی ایرانیان باستان با زندگی اعراب عصر جاهلیت، به تحقیر قوم عرب پرداختند. اینان به شُعبیان معروف شدند. جنبش شُعبوی در دوره اول عباسیان نیز همچنان در عراق فعال بود.

۲۰- علل جنبش‌های ایرانیان در زمان عباسیان چه بود؟

گرچه خاندان بنی‌عباس با کوشش ایرانیان (خراسانیان) به حکومت رسیدند، اما تداوم سلطه اعراب و برخی اقدام‌های خلفای عباسی از قبیل قتل ابوسلمه خَلَل و ابومسلم، نابودی خاندان‌های برمکیان و سهل و سختگیری و ستم به شیعیان و اهل بیت پیامبر، نارضایتی و خشم مردم ایران را برانگیخت و زمینه‌ساز قیام‌های مختلفی در گوشه و کنار کشور شد.

۲۱- جنبش‌های ایرانیان در زمان عباسیان بر چه اساسی شکل گرفت و نتیجه آن چه بود؟

مهم‌ترین آنها یک رشته جنبش‌هایی بود که به خونخواهی ابومسلم و یا تکریم خاطره او صورت گرفت و برای سال‌های متمادی عباسیان را به زحمت انداخت. رهبران این جنبش‌ها دارای ترکیبی از عقاید دینی و فلسفی اسلامی و غیراسلامی مانند زرتشتی، مانوی و مزدکی بودند. هر چند این جنبش‌ها سرکوب شدند، اما سلطه خلفای عباسی را بر مناطق شرقی ایران خاصه خراسان سست کردند و زمینه مناسبی را برای شکل‌گیری سلسله‌های ایرانی در منطقه فراهم آوردند.

۲۲- طبق شواهد روند گروش ایرانیان به اسلام چگونه بوده است؟

روند گروش ایرانیان به اسلام تدریجی بوده است. اگرچه بیشتر شهرها و مناطق ایران در کمتر از ۲۰ سال به تسخیر اعراب مسلمان درآمد، اما روند پذیرش اسلام، چندین قرن به طول انجامید.

۲۳- عوامل مؤثر بر اسلام آوردن مردم ایران را بیان نمایید؟

الف) اسلام دینی جهانی است و پیام‌های جذابی برای تمام مردم جهان دارد. پیام برادری و برابری اسلام و سادگی مناسک و آداب اسلامی، از جمله جذابیت‌های این دین برای ایرانیان بود.

ب) از آنجایی که ساکنان ایران خواه زرتشتی و خواه مسیحی و یهودی، یکتاپرست و معتقد به بهشت و جهنم و ظهور منجی بودند، بنابراین، درک و پذیرش جهان‌بینی توحیدی و پیام مکتب اسلام، برای آنان چندان دشوار و ناخوشایند نبود.

پ) مهاجرت گسترده اعراب مسلمان به ایران، زمینه‌ساز آشنایی تدریجی ایرانیان با اسلام و گرویدن به آن شد.

۲۴- نقش سادات علوی در اسلام آوردن ایرانیان را توضیح دهید؟

سادات علوی و شیعیانی که برای نجات از ظلم امویان و عباسیان به میهن ما پناه آوردند، نقش مهمی در این زمینه داشتند. ساکنان شهر قم و نیز کثیری از مردم مازندران و گیلان در نتیجه مهاجرت گروهی از شیعیان و علویان به دیار آنان با اسلام آشنا و مسلمان شدند. حضور امام رضا (ع) و امام‌زادگان در ایران نیز بر توجه و گرایش اجدا ما به اسلام تأثیر داشت.